

बौद्धदर्शन

बुद्धिसागर, पराबुली

बाह्य प्रतीत्यसमुत्पादको प्रत्ययोपनिबन्ध जस्तै—छ प्रकारका धातुहरूको संमिश्रण भएपछि बीजबाट हुने अङ्कुर बल्ल हुन्छ, ६ धातु मध्ये पृथ्वीधातुले बीजको संग्रहण गरिन्छ, अर्थात् संग्रहणद्वारा अङ्कुरमा काठिन्यभाव आउँछ, जलधातुले नरम गराइदिन्छ, तेजधातुले परिपाक गराइदिन्छ: वायुधातुले आकर्षण गरिदिन्छ जसले गर्दा बीजबाट अङ्कुर बाहिर पलाउँछ, आकाशधातुले बीजलाई अवकाश दिन्छ, ऋतुधातुले बीजको परिणाम ठीक मिलाउँछ । ई ६ प्रकारका धातुको समवाय ठीक हुनसके अङ्कुर उत्पन्न हुन्छ नत्र हुदैन । यहाँ पनि पृथ्वीधातुलाई म बीजको संग्रहण गर्छु, जलधातुलाई नरम गराउँछु, तेजधातुलाई परिपाक गराउँछु, वायुधातुलाई आकर्षण गर्छु, आकाशधातुलाई अवकाश दिन्छु, ऋतुधातुलाई परिणाम मिलाउँछु भन्ने ज्ञान हुदैन । अङ्कुरलाई पनि यिनीहरूका समवायबाट म जन्मे भन्ने ज्ञान हुदैन । यो हो 'बाह्य-प्रतीत्यसमुत्पादनको प्रत्ययोपनिबन्ध' ।

आध्यात्मिक प्रतीत्यसमुत्पाद पनि हेतूपनिबन्ध र प्रत्ययोपनिबन्ध ई दुबै कारणबाट हुन्छ । जस्तै: अविद्या प्रतीति र राग, द्वेष, मोह आदिदेखि जति रूप कारणतक एवं जरामरणतकसमेतको जो धारा हो त्यो सब आध्यात्मिक प्रतीत्यसमुत्पादनका हेतूपनिबन्धको उदाहरण हो । आध्यात्मिक प्रतीत्यसमुत्पादको प्रत्ययोपनिबन्ध, जस्तै—पृथिवी, जल, तेज, वायु आकाश, विज्ञान यी ६ धातुका समवायबाट काय (शरीर) बन्दछ । कायमा पृथिवीधातुको जरिया कठिनता रहन्छ, जलधातुले कायमा स्नेह (मुलायमी) हुन्छ, तेजधातुबाट कायमा खाएपिएका कुराको परिपाक हुन्छ, वायुधातुबाट कायमा श्वासप्रश्वास हुन्छ, आकाशधातुबाट कायमा अवकाश हुन्छ, विज्ञानधातुबाट कायमा पाँच प्रकारका शब्दादिविषयक विज्ञानकार्यले संयुक्त भएको नामरूपको अङ्कुर र कर्मसहित समन्तर प्रत्ययरूप मनो-विज्ञान हुन्छ ।

आध्यात्मिक पृथिवीव्यापी धातुहरू अविकल भए भने सबैका समयवायबाट कायको उत्पत्ति हुन्छ, त्यसमा पृथिवीधातुलाई कायको काठिन्य उत्पत्ति गर्ने भन्ने थाहा हुदैन, आकाशधातुलाई कायमा अवकाश दिए भन्ने ज्ञान हुँदैन, विज्ञान धातुलाई पनि नामरूपको अङ्कुर निष्पादन गराउंदछु औ मनोविज्ञान सिद्ध गर्छु भन्ने ज्ञान हुदैन, तथापि कुनै चेतन नहुँदा पनि वनमा बीजबाट वृक्ष उम्रुं ई काय खडा हुन्छ । यस प्रकारको प्रतीत्यसमुत्पाद दृष्ट हुनाले अन्यथा गराउन या भन्न हुदैन । त्यसमा यी ६ धातुमा जो एकत्वसंज्ञा एउटा भन्ने नाम छ र पिण्डसंज्ञा, पिण्ड भन्ने नाम छ, यस्तै—नित्यसंज्ञा, पुंगलसंज्ञा, मनुष्यसंज्ञा, मातृदुहितृसंज्ञा, अहंकार ममकार संज्ञा छन् यी सब अविद्या हुन् । अनेकौं अनर्थले पूर्ण भएको यस संसारको मूल कारण यही अविद्या हो । अविद्याकै जरिया विषयमा राग, द्वेष, मोहात्मक संस्कारहरू हुन्छन्, वस्तुविषयक ज्ञानलाई विज्ञान भन्छन्, विज्ञानबाट भएका चार प्रकारका रूपवान् पृथिव्यादि उपादान कारण स्कन्धलाई नाम र यिनै उपादान कारणहरू परिणत भएकालाई रूप भन्दछन् । यही नाम र रूपको एकत्रीभावको नाउ नामरूप हो, जस्तै:—शरीरको कलल बुद्बुद, इत्यादि अवस्था । नामरूपमिश्रित इन्द्रियहरू षडायतन हुन् (षट् पृथिव्यादिधातवः आयतानि यस्य तत् षडायतनम्) नामरूप औ इन्द्रियको संनिपातलाई स्पर्श भन्दछन् । अथात् अविद्यादेखि संस्कारपर्यन्त र संस्कारकवश जीबलाई गर्भाशयमा आश्रय मिल्नु विज्ञान हो, विज्ञानका संसर्गबाट गर्भद्रव्यको कलल बुद्बुद् इत्यादि आकार हुन जानु नामरूप हो, नामरूपका क्रमले वनेको ३ इन्द्रियको आश्रय वस्तु शरीर हो, षडायतन र षडायतनबाट बनेको शरीर औ इन्द्रियको विषय संसर्गजनित ज्ञान स्पर्श हो । स्पर्शबाट सुखादि वेदना हुन्छ । वेदना भएपछि यसका निति यो कुरा मैले गर्नु उचित छ भनेर निश्चय गर्नु तृष्णा हो, तृष्णा भएपछि तदनुसार शारीरिक मानसिक ऐन्द्रियिक कुनै

चेष्टा हुन्छ, बदननुसार धर्म औ अधर्म हुन्छन्, त्यसबाट जन्म, जरामरण, शोक, परिवेदना, दुःख, दौर्मनस्यहरू हुन्छन् ।

पूर्वोक्त स्कन्धहरूको प्रादुर्भाव जन्म हो, जन्मेका स्कन्धहरूको परिपाक जरा हो, स्कन्धहरूको नाश मरण हो, मरेका स्कन्ध (पुरुष स्त्रीपुत्रादि) उपर व्यवहार-विमूढ विषयासक्त पुत्रकलत्रहरूका मनको परिबाधा शोक हो, शोकबाट हुने प्रलाप वेदना हो, पांच प्रकारका विज्ञानकार्यका संयोगबाट भएको प्रतिकूल वेदनी दुःख हो, मानसदुःख दौर्मनस्य हो, स्पशंदेखि दौर्मनस्यपर्यन्तका कुराहरू बौद्धसमयमा कहीं विस्तीर्णरूपमा र कहीं संक्षिप्त रूपमा प्रतिपादन गरिएका छन् । मद, मानादि उपक्लेशहरू र पूर्वोक्त क्लेशहरू सारा दुःख दुःख हुन्, दुःखकै स्थान हुन्, औ दुःखकै साधन हुन् भन्ने भावना गरी त्यस दुःखको निरोध गर्ने उपायात्मक तत्वज्ञान संपादन गर्न सक्नुपर्छ । दुःख, आयतन, समुदय, मार्ग यी ४ तत्व बौद्धहरूले मानेका तत्व हुन् । पूर्वोक्त पञ्चस्कन्धीनै संसारीको दुःख हो । पांच ज्ञानेन्द्रिय, पांच विषय, मन एवं बुद्धि यी १२ दुःखका आयतन हुन् । हृदयमा जम्मा राग, द्वेष, मद, मान आदिको थुप्रो समुदय हो । यही समुदय दुःखको साधन हो । सारा संस्कारहरू क्षणिक हुन् भन्ने स्थिर गराइएको वासना नै मार्ग हो । यस प्रकारको निर्मल तत्वज्ञाननै निर्वाणको प्रमुख कारण हो । यस्तो तत्वज्ञान पूर्वोक्त भावनाचतुष्टयको दृढताबाट हुनसक्छ भन्दै सूत्रका अन्तसम्मको परम रहस्यको प्रश्न गर्नेहरूलाई उत्तर दी सूत्रान्ततक प्रश्न गर्ने तिमीहरू सौत्रान्तिक भनिनेछौ भनेर बुद्धले भनिएकाहरू सौत्रान्तिक भनिन्छन् ।

वैभाषिक

भगवान् बुद्धले कुनै शिष्यहरूलाई बाह्य वस्तु गन्धादि र रूपस्कन्धादि भए तापनि त्यसमा वास्तविकता छैन भन्ने बोध उत्पन्न गराउन, "शून्यं शून्यं", भन्ने यस्तो उपदेश गरे । अनि कुनै शिष्यहरूको आग्रह विज्ञानवादमा बुद्धमूल भएको देखेर विज्ञानमात्र एक वस्तु छ भन्ने उपदेश गरे । कुनै शिष्यहरूको त बाह्य तथा आन्तर दुवै प्रकारका वस्तुको सत्यतामा आग्रह जटिल भएको देखेर दुवैका सत्यताको आश्रय लिई उपदेश गरे । यस प्रकारको बुद्धको वि (विरुद्ध चालको) भाषा (भनाइ) रहेछ भन्ने दलहरू वैभाषिक भनिन थाले । विनेय शिष्यहरूको आशय फरक भयो भन्दैमा उपदेशनै भिन्ना-

भिन्नै हुनु त अनुचित हो भन्ने आशंका गरिरहुनु पनि बढिया होइन, किनभने योर्ट कुरा पनि मानिसको बुद्धिअनुसार भिन्नाभिन्नै रीतिसंग सम्झने औ सम्झाउने चलन लोकमा चलिआएकै छ । अतएव तत्व एकै हो तापनि समझ फरक पर्दा र मानिसको बुद्धिको पनि कक्षामा विभाग हुने हुंदा भगवान् बुद्धले भिन्न भिन्न प्रकारको उपदेश दिनुपरेको हो । हीनबुद्धि भएको मानिसलाई उस्तै किसिमको शिक्षा चाहिन्छ औ उत्तम बुद्धि भएको मानिसका निमित्त उस्तै शिक्षा चाहिन्छ । जसलाई सोझै शून्यात्मक तत्वमा पुन्याउन मुश्किल हुन्छ, त्यस्तालाई पहिले ज्ञानमात्रको सत्ता मानी अनि सम्झाई बुझाई उपदेशको परिपक्वता ल्याई आखिर ज्ञानलाई हटाई शून्यात्मकताको बोध उदित पारिदिनुपर्छ । जसको विचार त्यसमा पनि गढन सक्तेन त्यस्तालाई ज्ञान एव वस्तु सबै कुराको सत्ता स्वीकार गरीकन उपदेशद्वारा परिपक्व पारी अन्त्यमा शून्यात्मक बोधमा आरूढ गराइ-दिनुपर्छ । उत्तम बुद्धि हुने मानिसहरू साक्षात् शून्यताको तत्व सम्झन सक्छन्, तसर्थ त्यस्ताका निमित्त मात्र पहिलेनै सर्वशून्यताको उपदेश गर्न सुहाउँछ । अतएव बुद्धको अभिप्राय व्यक्त गर्ने बोधिचित्तविवरणमा लेखेको छ:-

“देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः ।

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।

भिन्नापि देशना भिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा ॥”

बुद्धका आगमहरू मानिसका बुद्धिको तारतम्यानुसार शून्यताको बोध गराउन क्षणिक सर्वपदार्थास्तित्व, ज्ञानमात्रा-स्थित्व इत्यादि उपायको अनुसरण गर्नुपरेबाट विभिन्न सिद्धान्त खडा गर्ने जस्ता छन् । कहीं कम्भीरतापूर्वक र उत्तानतापूर्वक उपदेश भएको छ, कहीं ज्ञानमात्रास्तित्व कहीं बाह्यपदार्थास्तित्वसमेत प्रतिपादन गर्ने हुनाले भिन्न प्रकारका देखिएका छन् तापनि आखिर सबैको अद्वय-वादात्मक शून्यतत्व निर्णय मात्रु पर्यवसान हुने हुनाले केही पनि विभिन्नता रहँदैन ।

मुख्य कुरा-यी वैभाषिकहरूको भनाइ के छ भने-ज्ञेय वस्तुको अनुमानद्वारा मात्र सिद्ध गर्न सर्वथा अनुचित हुन्छ, कसरी भने-सहभावनियमरूपी व्याप्तिको ज्ञान नभई अनुमान हुन सक्तेन । व्याप्तिज्ञान हुनालाई वस्तुको प्रत्यक्षज्ञान अवश्य हुनेपर्छ । वस्तुको प्रत्यक्षता नमानेसम्म व्याप्तिज्ञान नहुने हुनाले र विनाव्याप्तिज्ञान अनुमानसदत

नहुने हुनाले वस्तु प्रत्यक्षज्ञानबाट समेत विज्ञात हुन्छ भन्नेपदछ । अतएव पदार्थ दुई प्रकारको मान्नुपर्छ—ग्राह्य औ अध्येयसेय । निविकल्परूप प्रमाणको नाउ ग्रहण हो । अर्थात् अमररहित इन्द्रिय र विषयका संसर्गबाट हुने प्रत्यक्षज्ञानलाई बौद्धहरू ग्रहणप्रमाण भन्दछन् । अध्येयसाय भनेको अत्रिसंवादी कल्पनारूपी अनुमानप्राण हो । उसैले प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध अर्थ ग्राह्य र अनुमानप्रमाणसिद्ध अर्थ अध्येयसेय भनिन्छ । अरू सब भावनाको स्वरूप सौत्रान्तिकसरहने हो ।

बौद्धसंप्रदायमा द्वादशायतनको पूजा श्रेयस्कर छ भन्ने उल्लेख पाइन्छ । द्वादशायतन भनेका ५ ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, मन औ बुद्धि हुन् । यसैउसले बौद्धहरू भन्छन्—

“अर्थानुत्पाद्य बहुशो द्वादशायतनानि वै ।

परितः पूतनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।

यी चारै प्रकारका बौद्धहरूका मतको “संग्रह विवेक-विलास” मा गरेको छ । जस्तै—

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणभङ्गुरम् ।

आयसत्वाऽऽख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥

दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः ।

मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामिदम् ॥

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तताः ॥

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारी रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ॥

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि हि ॥

रागादीनां गणो योऽसौ समुदेति नृणां हृदि ।

आत्मात्म्यीयस्वभावाख्यः स स्यात्समुदयः पुनः ॥

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।

स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोभिधीयते ॥

प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं द्वितयं मतम् ।

चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥

अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।

सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षप्राह्योऽर्थो न बहिर्भूतः ॥

आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारेण संमता ।

केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यभाः पुनः ॥

रागाविज्ञानसंतानवासनाच्छेदसंभवाः ॥

चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥

कृत्तिः कमण्डलुमौण्डयं चीरं पूर्वाङ्गि भोजनम् ।

संघो रक्ताम्बरत्वं च शिष्ये बौद्धभिक्षुभिः ॥ इत्यादि

